

CSÍZI ISTVÁN

MAGYAR ARISZTOKRATA NŐK CÍMERHASZNÁLATA A XVI–XVII. SZÁZADBAN

A nők címerviselése Nyugat-Európában

A középkorból eredő felfogás szerint a nők a férfiakhoz képest nem számítottak teljes jogú személyeknek, születésüktől kezdve atyai, házasságuk esetén férji (adott esetben gyámi, stb.) felügyelet alatt álltak. Ebből következően a címernyeréshez és -viseléshez kapcsolódó jogok és kötelezettségek elsősorban a férfiakhoz kapcsolódtak. Noha a nők több tekintetben hátrányos jogi helyzetben voltak a férfiakhoz képest, ugyanúgy adhattak ki magánokiratokat, — idővel saját pecsétjük alatt, mely pecsétek címert hordoztak. Kérdés azonban, hogy milyet?

A címertani szakirodalom fő vonalaiban már feltárta a nők címerhasználatát, rámutatva — elsősorban nyugat-európai és középkori példákon — annak sajátosságaira. Nők címereire már a XII. századból van példa, a címerek történetének e kezdeti idejében apjuk, vagy férjük címerpajzsát viselték.¹ Azonban már a következő században megjelentek a kimondottan női pecsétek, mégpedig többnyire heraldikai elem nélkül, amelyeken álló, vagy térdelő női alakok láthatóak, ha címer fordul elő, akkor az csak az ellenpecséten található.² A későbbi századokban a nők által használt címeres pecséteken továbbra is a házastárs, vagy az apa címere fordult elő, leggyakrabban külön pajzson, vagy helyhiány esetén ugyanazon. Néha egy harmadik pajzs is szerepelt, amely az anyáé, vagy a hűbértartóké volt. Több pajzs alkalmazása esetén a díszhelyen a férj pajzsa volt, de a középkorban, akárcsak később, számos változat fordult elő. Azon területeken, ahol nem a száli örökösödési sorrend, tehát a tisztán apai leszármazás volt érvényben (Franciaország), hanem nőági örökösödés is (Anglia, Kasztília) ott a női címerviselés is gyakoribbnak mutatkozik.³

1 *Hildebrandt, Adolf Matthias*: Wappenfibel: Handbuch der Heraldik. Neustadt an der Aisch, 2002¹⁹. 153. p., *Galbreath, Donald L. – Jéquier, Léon*: Lehrbuch der Heraldik. München, 1977. (a továbbiakban: *Galbreath, – Jéquier*, 1977.) Uo.

2 Uo., 230. p., továbbá *Nyáry Albert*: A heraldika vezérfonala. Bp., 1886. (a továbbiakban: *Nyáry*, 1886.) 216–217. pp.

3 *Neubecker, Otto*: Heraldik. Wappen, ihr Ursprung und Wert. Frankfurt am Main, 2002². (a továbbiakban: *Neubecker*, 2002.) 234. p.

A középkor vége, illetve a XVI. század jelentős formabeli módosulást hozott e téren, ekkor terjedt el — különösen Franciaországban, Németalföldön és a Rajna vidékén — a rutapajzs használata nők esetében, illetőleg előfordult az is, hogy speciálisan csak özvegyet, vagy hajadont jelentett ez a pajzsforma.⁴

A másik fontos változás, hogy a házasszonyok esetében ekkor vált általánossá, hogy címerükként férjük és apjuk (saját családjuk) címerét viselték osztott címerpajzsban, vagy két ugyanolyan pajzsban házassági címerként. Az utóbbi esetben alkalmazták az ún. „szeretetsomó”-t, mint külső díszet, amely szimbolikusan és plasztikusan kifejezte az összeköttetést.

A házassági címer⁵ megjelenése szerint két címerpajzs egymás mellé helyezése volt egyenes, vagy egymásnak dőlő formában, heraldikai jobb oldalon a férj, heraldikai bal oldalon a nő címerével, úgy, hogy a férj címere minden részében a nőé felé fordult, a heraldikai udvariasságnak való megfelelésként.⁶ A női címerek sisakdísz általában nem viseltek, házassági címereknél viszont előfordult, hogy mindkét címer egy sisak, ti. a férjé alatt található. (Az önmagára tekintés szabálya másfajta kettős címereket is eredményezett, amelyek azonban nem házassági címerek.)

A fentiek szerint a nők családi állapotát ugyan igyekeztek heraldikai elemekkel is kifejezésre juttatni, általános szabály nem alakult ki. Gyakoriságát tekintve a rutapajzs és a házassági címer azonban ténylegesen meghatározó volt a XVI–XVII. század folyamán.

Az itt írtakból az is szembetűnő, hogy a női címer, vagy inkább a nők által használt címerek önmagukban címerváltozatokat jelentettek, amelyeket egyének egy meghatározott — bizonytalan hosszúságú — életszakaszban használtak, használhattak.

4 *Galbreath – Jéquier*; 1977. 231. p.

5 A szakirodalom egy része ennek jelölésére használja az „Alliance-wappen” fogalmát, melyet a magyar szakirodalom is leginkább ebben a jelentésben vett át, — legalábbis „szövetség-címer” fogalmával a honi szakmunkákban nem találkozni. Egyes szerzők viszont ennél tágabban, minden szövetséget, valamilyen összeköttetést kifejező összetett címerre értik, így például az uralkodók címereire, különösen perszonálunió esetén, ld. *Neubecker*; 2002. 234. p.

6 Sajátságos, hogy noha a férfi címere van előkelőbb helyen, mégis megváltozik — ha csak irányára nézve is — a házassági címerekben.

Források és tendenciák a magyarországi gyakorlatban

A magyar arisztokrata családok női tagjai címereivel leggyakrabban címeres pecséteken találkozhatunk, emellett minden olyan tárgyon, amely egyáltalán címert hordozhatott az adott korszakban, számolhatunk a címerek feltűnésével, csak jóval ritkábban, mint a férfiak körében. Egyes források, forráscsoportok esetében ugyanakkor kisebb a valószínűsége annak, hogy a családi címer egy női családtaghoz kapcsolódik. Női halotti címert ugyan ismerünk a korszakból,⁷ egy nő temetéskor használt tárgyak között azonban nem számolhatunk olyanokkal, amelyek egy férfi elhunytakor általában jelen voltak, és feltételezték a címeres díszítést (halotti zászló, mortuárium ló takarója, stb.). De szűkíti a források körét az is, hogy például az epitáfiumcímerek szorosan kapcsolódtak a vitézi kultuszhoz, lévén, hogy a temetéskor vitt fegyverek, vagy azok másolatainak kompozíciója vette magát a címert körbe. A nők possessori, mecénási tevékenysége is korlátozottabb volt, illetve leginkább csak férjükkel együtt lett megjelölve. A szerepek megoszlásából következett, hogy például a könyvgyűjtés, és így címeres ex libris készítése is a családok férfi tagjaira volt elsősorban jellemző (bár igaz, hogy magyarországi viszonylatban ez így is csak a XVIII. századtól válik jelentőssé).

A XVI. századtól az íráshasználat egyre jelentősebb elterjedésével az iratokra helyezett címeres emlékek gyakorisága is megnőtt. Elsősorban a levelezésnek, illetve — főként özvegyek, házastársak esetében — különböző magánjogi, közéleti, illetve földesúri jogokhoz kapcsolódóan keletkezett iratoknak köszönhetően hitelesítő és záró funkcióban számos címeres pecsét maradt fenn nőktől is. Az iratok fennmaradását, illetve már keletkezésük gyakoriságát tekintve az arisztokrácia tagjai szolgáltatják a legtöbb forrást.

A címeres pecsétek nagy száma mintegy legitimizálja a rajtuk szereplő címert, de az egyedi címeres emlékek is tanulságosak lehetnek, arról árulkodnak ugyanis, hogy miként gondolták kifejezni a nőt, házastársat a heraldika nyelvén kiemelt esetekben.

Mint a szakirodalom áttekintéséből is kiviláglott, bizonyos területeken idővel kialakult a nők címere megkülönböztetésének formája, ami elsősorban a rutapajzs használatát jelentette. Amennyiben nem erről van szó, és nem is

7 Bethlen Farkas felesége, Ostrosith Borbála halotti címerét ld. *Baják László: A Magyar Nemzeti Múzeum címeres halotti emlékei.* Bp., 2007. (Bibliotheca Humanitatis Historica XIX.) 45–46. pp., 110. p. 4. kép.

két címerpajzs egymás mellé helyezésétől, úgy — bármilyen esetben — csak a címert kísérő egyéb, elsősorban írásos információkból tudható meg a címer tulajdonosának kiléte, azaz, hogy a családi címet melyik családtag használta. Ez különösen a pecsétanyag vizsgálatok fontos tudnivaló. A korabeli gyakorlatot kicsit is ismerve egyértelmű, hogy a levelek lezárására sokszor nem saját pecsétet használt az író, hanem azt, amelyik — olykor szó szerint — „kéznél volt”, így családtagok, vendéglátók, íródeákok, vagy a levélíró környezetében tartózkodó személyek egyikének pecsétnyomóját. Ez arra is utal, hogy az elsődleges hitelesítő az aláírás volt. A magánokiratokon persze ilyen nem fordulhatott elő, de ezek száma csekélyebb, mint a leveleké. A pecsétlenyomatok rongálódása, összeadódva a források fennmaradásának esetlegességével azt eredményezi, hogy csak azokat a címeres pecsétet lehet egyértelműen személyhez rendelni, amelyeket tulajdonosukkal a körirat, monogram is azonosít.

A magyarországi címerhasználatban a XVI–XVII. század folyamán az arisztokrata nők címerei háromféle formában jelennek meg. Legáltalánosabban a családi (apai) címer használata fordul elő, azt is mondhatnánk, hogy ez tekinthető a szabályszerűnek, sőt, jogszerűnek. A korszak elején, a Mohácsot megelőző évtizedekben még kimutatható ugyanis, hogy a férj címerét — a címereslevelekben szereplő rendelkezésekből következően — csak kifejezett királyi engedély alapján használhatta házastársuk.⁸

A második forma a férj címerével együtt való ábrázolás (házassági címer),⁹ a harmadik pedig a feleség és a férj címerének közös pajzsban való egyesítése, amely a legritkábbnak mutatkozik. Az első két esetben a családi címer elsőbbségéről és állandóságáról van szó, míg a harmadik csoport esetei éppen ez ellen szólnak és lényeges heraldikai alapelveket fessegetnek. A címer egyik fontos tulajdonsága ugyanis az állandóság, az, hogy a családhoz, annak egészéhez köthető, és elvileg csak uralkodói adománnyal változtatható meg. A családon belüli egyéb viszonyok jelölésére a nyugati heraldikában kialakult a címertörés gyakorlata, amely a

8 *Ghyczy Pál*: Kanizsay Dorottya címereslevele 1519-ből. In: *Turul*, 46. (1932) 1–4. sz. 68–70. pp. 68. p. (a továbbiakban: *Ghyczy*, 1932.).

9 Bárczay Oszkár házassági címernek nevezi azon eseteket, amelyeknél valamely család címere a megadományozott feleségének címerével bővült (egy pajzsban) uralkodói adomány gyanánt, ld. *Bárczay*: A heraldika kézikönyve. Bp., 1897. 22. p. A fogalomnak ezen kiterjesztése azonban némiképp túlzó, talán nem véletlen, hogy Nyáry Albert „házassági frigycímernek” nevezi ugyanezt, ld. *Nyáry*, 1886. 143. p. A házasság nyilvánvalóan nagy szerepet játszott e címerek létrejöttében, de ezek akkor is családi címerek maradtak, a házassági címer hozzájuk képest egyéni és időleges és általában csak a feleség által használt volt.

legkitisztultabb formáját Angliában nyerte el. Magyarországon hasonló rendszer nem figyelhető meg, sohasem volt kétséges azonban, hogy egyes személyek, vagy akár családok ágai általában kisebb, ritkán nagyobb változtatásokkal használták családi címerüket. Ennek számos oka lehetett, igazán jelentős változás (mint például a pajzs felosztása) azonban csak királyi adományként jöhetett szóba. Ekkor azonban a család címere változott, újult meg, illetve bővült ki, több esetben az adományos édesanyjának címerével, tehát családi címerek végleges egyesítéséről volt szó, ellentétben azon ritka esetekkel, amelyekben csak egy adott személy (a feleség) viselt ilyen összetett címet. Arisztokrata férfiak címerhasználatában is nagyon kevés olyan eset van, amelynél arról lenne szó, hogy csupán egy személy változtatja meg jelentős mértékben címerét. Nők, mint feleségek családi állapotuk folytán azonban éppen ezen időszakban kezdtek el több-kevesebb szabályszerűséggel egyéni címerváltoztatásokat használni.

Házassági címerek, vagy házastársak címerei?

A fentebb már bemutatott házassági címerek a XVII. században jelentek meg a magyar arisztokrata hölgyek pecsétjein, de a pecsétek mellett ilyen, vagy nagyon hasonló heraldikai megoldást még két másik forrástípusnál is találni, ezek az épületeken látható, általában építetést, átépítetést megörökítő domborművű emléktáblák és a sírkövek. Mindkét típus a művészettörténet és rokon tudományai területére (is) esik, ezért sem kapott kellő figyelmet a címertani kutatásokban, legalábbis, ami átfogó feldolgozásukat illeti. Talán ebből is következik, hogy helyenként még a címerek azonosításával is adós a szakirodalom. Pedig a három forrástípusnál való előfordulása a házassági címereknek három különböző okra vezethető vissza, ami érdekes fényt vet ennek az amúgy is sajátos címertípusnak a használatára.

A címeres pecsétteken a XVII. század közepén jelenik meg ez a forma, és bár minden bizonnyal nyugat-európai mintát követ ebben a magyar gyakorlat és természetesen nem lehet kizárni, hogy külföldi házastársak használták először a házassági címereket, az első ilyen jellegű források mindkét részről magyar házaspárok nőtagjai esetében bukkantak fel. Elsőként Forgách Zsigmond és Batthyány Erzsébet,¹⁰ majd a század közepe után Rákóczi László és nagymihályi

10 8 mm-es nyolcszögletű gyűrűspecsét, a harántirányban egymásnak döntött címerek felett az S[IGISMVNDVS] F[ORGACH] és B[ORBALA] B[ATHYANY] monogramok láthatóak, felettük a pajzs-

Bánffy Erzsébet címere szerepel együtt az asszony pecsétjén.¹¹ A Rákóczi-család következő generációjában is előfordul házassági címer: Erdődy Györgyné Rákóczi Erzsébet pecsétjén a fent említett egymásnak döntött pajzsos formában láthatók az Erdődy és a Rákóczi családok címerei az 1670-es évektől.¹² További példák a század végétől sűrűsödnek,¹³ de nagyarányú elterjedésükre csak a következő században kerül sor.

A férj és feleség címerének egymás mellé helyezése azonban már egy századdal korábban megjelent más jellegű tárgyakon, nevezetesen a síremlékeken.¹⁴ Érdekes módon a szakirodalom szerint ezen sírok egy része csak a feleségé, van olyan, amelyikben a házaspár nyugszik, és olyan is, amely elvileg csak a férj sírhelye. Az első ilyen síremlékek a Thurzó család tagjaihoz köthetők: az 1543-ban elhunyt Thurzó Elek sírján tűnik fel második felesége, kevéndi Székely Magdolna címere. Az elrendezés szabályszerű házassági címet mutat: heraldikai jobb oldalon a Thurzó-címer heraldikai baloldalra fordult alakokkal, baloldalon pedig a Székely család angyal által tartott címere jobbra fordulva.¹⁵ A Bajmóc bárója címet birodalmi bárói címként 1550-től viselő Thurzó I. Bernát (Bernhard) — feltehetően az 1560-as években készült — síremlékére a bárói címmel együtt kapott négyelt címerpajzs került.¹⁶ Viszont annak ellenére, hogy a címer

korona alatt (részben benne) C[OMES/OMITISSA] betűvel, ld. Batthyány Borbála Batthyány Ádámnak, Dobra, 1642. június 7., Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: Magyar Országos Levéltár), Batthyány család levéltára, Missiles, P 1314 (a továbbiakban P 1314) nr. 3166.

- 11 *Czobor Alfréd*: A Rákócziak címere és pecsétjeik. In: Turul, 49. (1935) 3–4. sz. 49–65. p., 53–54. pp.
- 12 Uo. 54. p.
- 13 Ld. Czobor Mária Regina és második férje, Johann Jacob Löwenburg házassági címerét, 19 mm-es ovális pecsét, Batthyány Adámnak, Pozsony, 1687. április 29., MOL P 1314 nr. 9623.
- 14 Ezekre újabban átfogóan ld. *Mikó Árpád*: Késő reneszánsz és kora barokk síremlékek a Magyar Királyság területén (1540–1690). In: Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk.: G Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp., 2005. 625–660. pp., illetve figyelemre méltó XVI–XVII. századi vonatkozásokkal *Lővei Pál*: Posuit hoc monumentum pro aeterna memoria. Bevezető fejezetek a középkori Magyarország síremlékeinek katalógusához. (Akadémiai doktori értekezés.) Bp., 2009. www.real-d.mtak.hu/381/1/Lovei_Pal1.pdf
- 15 *Ludiková, Zuzana – Mikó Árpád – Pálffy Géza*: A lőcsei Szent Jakab-templom reneszánsz és barokk síremlékei, építáriumai és halotti címerei (1530–1700). In: Művészettörténeti Értesítő, 55. (2006) 2. sz. 327–410. p. 344. p., a leírás szerint Székely Magdolnát nem ide temették.
- 16 Ebben az első és negyedik mezőben a Thurzó családi címer, a második és harmadik mezőben három (2, 1) koronás felröppenő helyzetű pacsirta található. A pajzsos két, egymással szembe forduló sisak, a jobb oldalin növekvő oroszlán, a bal oldalin egy koronás, felröppenő pacsirta

(heraldikai) bal oldalán ott van a feleség, Katharina von Neidegg, címere is, mind a mezők, mind a sisakdíszek címerképei a címer középvonala felé fordulnak, ez esetben tehát — feltehetően a négyelés miatt — nem érvényesült a heraldikai udvariasság szabálya. Feltehetően azért, mert Thurzó Bernát négyelt, kétsisakos címerpajzsának belső szimmetriáját nem akarták megbonatni.

A XVI. századból származik közös síremléke (1577), melyen az Illésházy címer madara heraldikai bal felé, Erdődy I. Anna címere felé néz.¹⁷ Érdekessége ugyanakkor a feleség címerének, hogy az a család Bakócz Tamástól eredő „egyszerű” címere (lebegő kerékből növekvő, jobbra ágaskodó, nyelvét kiöltő szarvas), annak ellenére, hogy Erdődy Anna apja, Péter horvát-dalmát-szlavón bán 1565-ben grófi címével együtt a sisakdíszekre vonatkozó címerbővítést kapott.¹⁸ Itt sisakdísz egyik címeren sem látható, azokat a személyek monogramjai helyettesítik. Balassa Ilona sírkövén szintén együtt látható férje, Wesselényi István címere a Balassák ősi, bölényfejes címerével,¹⁹ ez esetben azonban csak a feleség nyughelyéről van szó.

Több kérdést vet fel Draskovich III. János nádor síremléke, amelyet 1648-ban állíttatott özvegye, Thurzó Borbála.²⁰ Ezen ugyanis a Draskovich grófi címer heraldikai bal oldalán a Thurzók „grófi” címere található ugyanolyan méretben, noha itt nincsen szó a feleség eltemetéséről. Ráadásul a Draskovich címer alakjai jobbra néznek, tehát nem mutatkoznak udvariasnak.²¹

látható, ld. Uo. 328. p. 2. kép., a színekre ld. *Csergheő Géza*: Der Ungarische Adel. (Heft 1–7 unter Mit-Redaktion des Iván von Nagy). I–II. Nürnberg. (Siebmacher’s grosses allgemeines Wappenbuch. IV. Band. 15. Abteil.) CD-ROM. (a továbbiakban: *Csergheő*, 1885–1894.) 1885–1894. Thurzó v. Bethlenfalva.

17 *Mikó Árpád – Pálffy Géza*: A pozsonyi Szent Márton-templom késő reneszánsz és kora barokk síremlékei (16–17. század). In: *Művészettörténeti Értesítő*, 51. (2002) 1–2. sz. 107–172. p., (a továbbiakban: *Mikó – Pálffy*, 2002.) 129. p.

18 A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címereslevelei. Szerk.: Áldásy Antal (és Czobor Alfréd). I–VIII. Bp., 1904–1942. II. 152–157. pp.; ld. még „Paria diplomatvm variorum quae ex collectione diplomatica Caroli Feiervari [Fejérváry] descripta sunt.” Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Fol. lat. 2257. 342. skk.

19 *Mikó – Pálffy*, 2002. 151. p.

20 Uo. 160–161.

21 Így a címer ebben is megfelel az 1635. évi bővítéskor kapottaknak, mivel ezáltal nincsen belső szimmetriája a címerképeket egyszerűen meg lehetett volna fordítani. A címer, címerképek irányát a heraldikai udvariasság befolyásolhatta (vö. *Bertényi Iván*: Címerváltozatok a középkori Magyarországon. In: *Levéltári Közlemények*, 59. (1988) 1. sz. 3–80. pp. (a továbbiakban:

A fenti esetekből arra is lehetne következtetni, hogy amennyiben a férj pajzsa osztott volt, úgy a címerképeket nem fordították meg, ha nem mondana ellent ennek két másik síremlék. Dóczy Zsuzsanna 1596-ban hunyt el, Késmárkon található sírján a férj címerállata hátat fordít a feleség címerének,²² és ugyanez figyelhető meg Nyáry Istvánné Thelegdy Anna 1635-ös, kisvárdai sírján is.²³

Mindkét utóbbi esetben női síremlékekről van szó, ezért joggal lehetne elvárni szabályos házassági címet. Az ilyen „udvariatlan” címerek túlsúlya a vizsgálat alá vont forrásoknál Csoma József és más heraldikusoknak a kora újkori magyar heraldikáról írt lesújtó véleményét igazolja. A másik elképzelhető megoldás az, hogy nem házassági címerekről van szó, csak a férj és a feleség családi címereinek egymás mellé helyezéséről.

Feltűnő viszont, hogy a síremlékeken a nők címere csak a férjével együtt, jelenik meg, tehát házassági címer (bár nem mindig szabályos) formájában. Ez nem is lenne meglepő, amikor csak a feleség, vagy a házaspár mindkét tagja sírjáról van szó. Előfordul azonban, hogy néha a feleség címere a síremlék állíttatásának jele, méretében mégis egyenrangú a férjével. Ez esetben nem is lehetne elvárni a házassági címer ismérveit, viszont ez azt jelenti, hogy a nőt mégiscsak egyedül a családi címere reprezentálja, egyenrangú felek tehát, és a két címer akkor sem tekinthető egynek, ha a házassági címer jellegzetességeit mutatja.

A valamely építmény építtetésére utaló domborművű emlékeket általában bejáratok felett helyezték el, a kíséző feliratban gyakran utalva az építtetésre — ilyenkor a házasság felek személyének hangsúlyozása mellett feltételezhető a nőági örökségre való utalás is. Ezen forrástípus kutatására csak egy-egy épület vonatkozásában,²⁴ illetve művészettörténeti, heraldikai kutatások keretében került sor,²⁵ síremlékekhez hasonló, akár csak megközelítően is átfogó számba vételükre nem.

Bertényi, 1988. 55–60., 74. p.) az, hogy egyik oldalának címerképei megfordulnak, a másikéi nem, már konkrét változtatásnak minősült a jelek szerint,

22 *Gervers-Molnár Vera*: Sárospataki síremlékek. Bp., 1983. (Művészettörténeti füzetek, 14.) (a továbbiakban: *Gervers-Molnár*, 1983.) 120. kép.

23 Uo. 119. kép.

24 *Mačuha, Maroš*: Heraldická vyzdoba hradu Sklabiňa. In: Genealogicko-heraldický Hlas, 7. (2007) 2. č. 23–29. p.

25 Pl. *Gervers-Molnár*, 1983., *Nyáry Zsigmond*: Nyáry de Bedegh et Berencs. Hét évszázad történetéből., Bp., 1996. [2004]. (a továbbiakban: *Nyáry*, 1996.) 146. p. (Nyáry Lajos és Vizkelethy Anna, 1636).

Ami a síremlékeken és az épületeken található házastársi címereket megkülönbözteti a pecséteken lévőktől az az, hogy a legtöbb esetben a pecséteken közös pajzskorona alatt, egymással érintkezve láthatóak a címerek. Ez a forráscsoport csupán formailag emlékeztet a házassági címerekre, hiszen kevésbé valószínű, hogy a szóban forgó módon és helyeken csupán az asszonyt jelölje. Heraldikailag is megőrzik a felek címerei különálló jellegüket, a férj címerének viszonylag következetes udvariasságát a szimmetriára való törekvés is magyarázhatja, hiszen ezen helyeken az esztétikának sokkal fontosabb szerepe lehetett, mint a síremlékeknél.

Természetesen még számos más tárgyon jelenhetnek meg a címerek, így nők címerei is, előfordulásuk a fenti csoportokhoz képest azonban jóval esetlegesebb. Ezen emlékek közül néhányat viszont mindenképpen érdemes kiemelni. Két, eredetileg világi célra — esküvőhöz kapcsolódóan — készült, de idővel egyházi használatba került textíliát érdemes itt megemlíteni. Az egyikben, (az ún. „vajdahunyadi keszkenőn”) Zólyomi Miklós és Melith Klára címere van kihímezve a házassági címer formájának megfelelően, a címerek felett a tulajdonosok monogramjával, alatta pedig a házasságkötés évszámával (1658).²⁶ Az időpont tehát a házassági címereknek a pecsételés anyagban való megjelenéséhez látszik igazodni, de nem kizárt más minta használata sem. A másik tárgy sajátosabb heraldikai megoldással él ugyanazon tartalom megjelenítése okán, talán nem véletlenül két erdélyi családról van szó: itt a címerpajzsban a Lorántffy-címer látható, míg a sisakdísz a Kemény-címer szarvasa.²⁷

Jóval tartósabb anyagból — fémről — észült emlék Nyáry Pál báró és Várday Katalin személyi érme.²⁸ A személyi érmek magyarországi személyek által készített darabjai közül nem mindegyiken található címer, ezen azonban mindkét fél szerepel az érme egyik oldalán. A szépen kidolgozott címerek közül szabályszerűen itt is a (heraldikai) jobb oldali a férjé: de nem csak a címerkép, — a koronából növekvő, három szál rózsát tartó koronás oroszán — fordul balra a másik címer irányába, hanem a pajzsbeli korona is arra felé dől. Természetesen

26 *Horváth Iringó*: Két 17. századi textília összefonódó történeti vonatkozásai. In: *Liber Discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*. Szerk.: Kovács Zsolt – Sarkadi Nagy Emese – Weisz Attila. Cluj-Napoca, 2011. 139–147. pp. 143. p. 8. kép.

27 Uo. 142., 5. kép.

28 *Huszár Lajos*: *Személyi érmek*. Bp., 1999. (A Museo Nationali Hungarico Digesta – a Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványai.) 90–91. pp. A hátoldal ábrázolása is azt valószínűsíti, hogy a házasságkötésre, vagy ahhoz kapcsolódó alkalomra készült emlékérméről lehet szó. A házasságkötésre 1600 májusában került sor, ld. *Nyáry*, 1996. 66. p.

a sisak és a sisakdísz állása is ehhez igazodik. A két címer összetartozását a vésnök nem a pajzsok érintkezésével hangsúlyozta ki, hanem a heraldika nyelvén túlmenően a pajzsok egymás felőli alsó sarkait hosszabbította cirkalmasan meg, úgy, hogy keresztezzék egymást.

Ezen forrásoknál a címer funkcióját tekintve ténylegesen házassági jelkép, ami arra utal, hogy a többi, fent leírt esetben a férj és feleség családjának címere együtt sokáig nem a feleséget jelölő személyes szimbólum, jelvény volt. A házassági címereket akkortól kezdve és csakis abban az esetben tekinthetjük női címereknek, amikor a személyes használatú pecséteken is megjelennek.

Szabályt erősítő kivételek: nők összetett címerei

Nem véletlen, hogy a nyugati szakirodalom is elsősorban a pecsétes emlékek vizsgálatából vonta le következtetéseit. Efemer diplomatikai források ugyanis — a nők fentebb már jelzett jogi helyzetéből kifolyólag — igencsak ritkák. Privilegium szerzésének elsősorban a családot tovább vivő férfiak voltak az alanyai, így címet is ők nyerhettek, vagy általuk kaphatott házastársuk. Egyetlen közismert kivétel ez alól II. Lajos címeradománya Kanizsai Dorottya részére 1519-ből.²⁹ Ebben az adománylevélben a Kanizsai címet az első férj, Geréb Péter címerével és egy új, a pajzstalpba helyezett mesteralakkal bővítette az uralkodó, olyan módon, hogy a vágott és hasított pajzs első, (heraldikai) jobb oldali mezejébe került a Geréb címer oroslánja balra, a bal oldali mezőben található szárnyas sasláb felé fordulva. Megjegyzendő, hogy az oklevél nem tartalmazza a címerhasználat nevesített eseteit rögzítő formulát, sem az utódokra történő utalást, tehát kétségtelen, hogy egyéni női címerről van szó.

A Kanizsai család nőtagjai közül, ha ilyen adományban nem is részesült, de teljesen egyéni Nádasdy Tamás nádor feleségének, az utolsó Kanizsainak, Orsolyának a címerhasználat, úgy pecsétjein, mint más helyen is. A magyar könyvtörténet egyik legbecsesebb darabja Sylvester János Újszövetségfordításának kiadása ugyanis sajátos heraldikai programot is hordoz.³⁰ A címlap két szélén heraldikai jobb oldalon egy pajzsban az országcímer hétszer vágott

29 Buda, 1519. június 25., MOL DI. 24.773., szövegét közölte *Ghyczy*, 1932. 69–70. pp. Az Osl nemzetség, illetve a Kanizsai család címereinek összefüggésében újabban ld. *Körmendi Tamás: Az Osl nemzetség címerváltozatai a középkorban*. In: *Turul*, 83. (2010) 1. f. 3–24. pp. (a továbbiakban: *Körmendi*, 2010.) 6–8. pp.

30 *Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár*. I–III. Bp., 1879–1898. I. 15.

mezeje, alatta a Nádasdy-címer (csak a vadkacsa került ábrázolásra balra fordultan, szárnyait kitérve), bal oldalon jobbra fordult pajzsokban a hármashalom kettős kereszttel, alatta a Kanizsai-címer (jobbra fordult szárnyas sasláb, a lábresznél jobbról balra fordult félhold, balról hatágú csillag) látható. Az utolsó oldalra ugyanakkor egy szép, négyelt címerpajzs került két sisakkal. A pajzs első és negyedik mezejébe a Nádasdy-címer egy változata található: hármashalom két szélső halmáról egy-egy növény (egy hosszú szárról két oldalra kinövő levelekkel), köztük a középső halmon jobbra fordult szárnyait kitérő (felröppenő, de profilból ábrázolt) csőrét kitérő (vad)kacsa látható. A második és negyedik mezőben a Kanizsai-címer van a már fent leírt formában. A félprofilból ábrázolt, befelé forduló sisakokon nincsen sisakkorona, a jobb oldali sisak díszje a két leveles növény szár között a fent leírt (vad)kacsa, a bal oldalié a jobbra fordult sasszárny az égitestekkel együtt, a már leírt módon. Az egyes sisakdíszek mögött a vonatkozó személy monogramja (NT és VK) látható, míg fent a kettő között az 1537-es évszám. A házassággal való kapcsolatra egyértelműen utal a címer alatt olvasható jelmondat: „Quod Deus conuinxit, homo non separet”.³¹

Nyilvánvaló, hogy egyedi alkotásról van szó, amely talán csak a készítő és nem a készítettő elképzeléseit tükrözi. Használatára nincsen példa, de a pecsétanyag szolgálhatott mintául megalkotásánál.

Talán nem véletlen, hogy Kanizsai Orsolya pecsétjei mutatják az egész korszakban a legegységesebb képet. A Sylvester János-műben látható címer ugyan nem fordul elő a pecsétteken, az összetett, egyéni variációk meglete azonban szembetűnő: öt különböző pecsétjén szerepel legalább két különböző címervariáns. Mindegyik négyelt pajzs, az egyik változatban az első mezőben két nádbuga között balra felröppenő madár (vadkacsa) látható, a második mezőben szárnyas sasláb balra néző tollakkal, jobbra tőle balra fordult félhaddal, a lényegi változás a harmadik és a negyedik mezőben figyelhető meg, ugyanis azokban szembenéző bölényfej, illetve lebegő koronából kinövő növény,³² az egyik esetben a harmadik, a másikban a negyedik mezőben látható, és fordítva. Minden esetben a pajzs felett látható V K betűk azonosítják a tulajdonost, noha a férj, Nádasdy Tamás is használta alkalmasint ezeket a pecsétet levelei lezárására.³³ A számos pecséten előforduló lenyomatok közül csak kevés a jó állapotú, azokon viszont

31 Máté evangéliuma 19,6.

32 Elvileg nádszál bugával.

33 Ld. pl. Léka, 1558. július 29., MOL Magyar Kamara archívuma, Archivum familiae Nádasdy, E 185 (a továbbiakban E 185) Nádasdy Tamás Egerszegi Mártonnak, nr. 44.

egyéb részletek is megfigyelhetőek, így a második mezőben a pajzstalp hátuljában (a bal alsó sarokban) hatágú csillag látszik, továbbá az első mező madara hol felröppenő, hol csak álló, hol pedig vízben úszó, és talán onnan felröppenő.

Valószínűleg nincsen jelentősége a két alsó mező megcserélésének, de úgy tűnik, a korábban használtakon van a harmadik mezőben a bölényfej,³⁴ és a későbbiekben a negyedikben.³⁵ A felső két mező címerképének azonosítása nem kérdéses, egyértelmű, hogy azok a Nádasy és a Kanizsai család (Osl nemzetség) címerei, mégpedig a házassági címerek szabályának megfelelően az előkelőbb helyen a férj címere a feleség címere felé fordulva, a második mezőben a feleségé szintén a címer középső hasítóvonalára, tehát a férj címere felé fordulva. A másik két mező, bár címerképileg egyértelműen azonosíthatóak, eredetük problémásabb.

Mivel a magyarországi nemesi, főnemesi címerhasználatban a területiális egységek címereinek ritka kivételektől eltekintve nem volt jelentősége, joggal kereshetők a harmadik és negyedik mezők címerképei a családi címerek között. Nem is okoz különösebb nehézséget azok azonosítása, hiszen a szembe néző bölényfej a Balassa és a Bánffy családok ismert címerképe, az ágból kihajtó (és koronán átnövő) hárslevél pedig a Rathold (Rátót) nemzetség címere, illetve annak egyik változatával hozható kapcsolatba. Több kérdést vet fel az egyesített címerbe való kerülés oka. A családi címerek egyesítésénél elsősorban az adományos, illetve címerviselő szüleinek címereit szokás egyesíteni, ezt a szabályt követve azonban a genealógiai szakirodalom eredményei alapján ez esetben nem található pontos választ. Kanizsai Orsolya anyja, Kanizsai László vasi ispán felesége bélteki Drágffy Anna volt, akinek családja 1507-ben kapott címet II. Ulászlótól, amely viszont nem rokonítható Kanizsai Orsolya szóban forgó címerének egyik címerképével sem.³⁶ Kanizsai Orsolya nagyapjának, Kanizsai Györgynek az első

34 Ezek között két pecsét különíthető el a pajzsforma alapján, az egyik 15 mm-es ovális pecsét, első és utolsó előfordulása: 1545. július 21., Sárvár (MOL E 185 Nádasy Tamásnak nr. 13.) — 1552. május 13. „ex Thermis” (uo. nr. 41.); a másik szintén 15 mm-es ovális pecsét, 1545. július 15., Sárvár (uo. nr. 15.) — 1557. március 25. Sárvár (uo. nr. 70.).

35 Ennek három eltérő méretű és pajzsformájú változata került elő: 1. 13 mm-es ovális pecsét, 1553. április 24., Sárvár vára (MOL E 185 Nádasy Tamásnak nr. 50.) — 1557. május 8., Léka (uo. nr. 75.); 2. 14 mm-es ovális pecsét, 1558. szeptember 29., Léka (uo. nr. 84.) — 1561. november 16., Sárvár (uo. nr. 118.); 3. 15 mm-es ovális pecsét, 1559. november 11., Sárvár (uo. nr. 94.) — 1569. július 8., Keresztúr (uo. Lőrinczfalvy Kristófnak, nr. 1.).

36 Kék pajzsmező alján felfelé fordított félhold, felette, a pajzs középvonalában hegyével felfelé fordított nyílvevessző két oldalán egy-egy (16 ágú) csillaggal; a címerképek aranszínűek, és lebegők — Id. Buda, 1507. március 28., MOL, DL 108.128. *Collectio Diplomatica Hungarica*. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Internetes kiadás (DL-DF 5.1) 2009.,

felesége viszont alóslindvai Bánffy Erzsébet volt, ami alapja lehet a bölényfejes címerképnek, a furcsa csak az, hogy a szakirodalom szerint Kanizsai László nem tőle, hanem a második feleségtől Rozgonyi Klárától született.³⁷ Mivel Kanizsai Orsolya felmenőinek áttekintése csak részleges, és abban sem problémamentes megoldást ad a címerképek eredetére, meg kell vizsgálni annak a lehetőségét, hogy a férj, Nádasdy Tamás részéről származik a még kérdéses címerkép. Ez esetben azonban még több a bizonytalanság. A nádor apjának, Nádasdy Ferencnek két feleségét ismerjük, akik közül az elsőnek, mint Nádasdy Tamás anyjának a családi címere jöhet szóba, csak hogy a család Rátót nemzetséggel való kapcsolata még csak fel sem merül a családtörténeti szakirodalomban, és ismert címerük is teljesen más.³⁸ A Nádasdy család esetében ráadásul a feleségek felmenőinek az azonosítására még nem került sor. Nádasdy Tamás apai nagyanyját ismerjük még a női felmenők közül, akitől viszont biztosan nem eredt a megnevezett címerkép, hiszen ő a Sánkfalvi család tagja volt, mely két címeradományozásban is részesült a középkor folyamán, és azok egyike sem rokonítható a Kanizsai Orsolya címerében látható címerképpel.³⁹

Ezek alapján az is megkockáztatható,⁴⁰ hogy Kanizsai Orsolya családi címere Nádasdy Tamással való házasságkötése után megváltozott, négyelt pajzsú lett. Mivel nem csak a férj címere volt a bővítmény része, ezért nem beszélhetünk tisztán házassági címerrel. A Sylvester János-féle bibliafordításban látható változat viszont arról tanúskodik, hogy házassági címernél is a pajzs felosztását választották. Kanizsai Orsolya négyelt címeres pecsétje mindenestre teljesen egyedülálló a korszakban: az apa és a férj címerének variálását később nem igazán merték túllépni.

Ez a megoldás annyira egyedülálló, hogy csupán egyetlen hasonló ismert a korszakból, XVII. század második feléből. Szunyogh Erzsébet, 1655-ben grófi címet nyert Nyáry Lajos felesége, címeres pecsétjein jelenik meg ugyanis

ld. még *Nyulásziné Straub Éva: Öt évszázad címerei. Wappen aus fünf Jahrhunderten. A Magyar Országos Levéltár címereslevelein.* Szekszárd, 1999². XXXIV. tábláját és az ott szereplő, kapcsolódó irodalmat. Kanizsai Lászlóné Drágffy Anna pecsétje is valószínűleg ezt a képet hordozta, vö.: *Körmendi*, 2010. 24. p.

37 *Engel Pál: Középkori magyar genealógia.* CD-ROM. Oslai nem 6. tábla: Kanizsai.

38 *Sinkovics István: Nádasdy Tamás ősei.* In: *Turul*, (1943) 3–4. sz. 45–55. pp.

39 Uo. 54. p.. A Sánkfalvi címerre ld. *Bertényi*, 1988. 45., 70–71. pp.

40 Az óvatosság azért indokolt, mert királyi adományról nem tudunk, tehát Kanizsai Orsolya címe — nagynénjétől eltérően, de talán arra a mintára — nem lett az uralkodó által legitimizálva, feltehetően azért, mert ő házasságban élt ekkor.

négyletű pajzs, amelyen két címer, a családé és a férjé variálódik. Az első és a negyedik mezőben a Szunyogh-címer változata (ugró ló, baljában zászlós kopját tartó lovassal, a ló feje felett [a pajzsfő elejében] két hatágú csillag, velük egy vonalban a lovas feje s a kopja között [a pajzsfő közepében] egy harmadik), a második és harmadik mezőben pedig a a Nyáry-címer (háromágú koronán lépő, vagy növekvő, jobbában pálcát [?] baljában valószínűleg három virágot tartó, egyfarkú oroszlán) látható, úgy, hogy mindegyik címerkép a pajzs középvonala felé fordul.⁴¹ Figyelemre méltó, hogy az előkelőbb helyeken a nő családjának címere található, éppen ezért még inkább különös, hogy noha a feleség pecsétjein jelent meg ez a forma, mégis a férj családja vette használatba. Az biztosnak látszik, hogy önkényes, tehát az uralkodó által nem megerősített variánsról van szó, de hogy mi motiválhatta megalkotását, majd a Nyáryak általi átvételét, egyelőre nem tisztázható. Tartható speciális házassági címeregyesítés folytán létrejött személyes címernek, a fent említett Nádasdy-Kanizsai négyletű pajzsot leszámítva viszont teljesen egyedülálló. Amennyiben a Nyáry család ekkor megalkotott és nem később átvett, új családi címere lenne, úgy érthetetlen, miért a feleség címereként jelenik meg. A magyar heraldikai irodalomban mindenesetre ez a variáns úgy vonult be, mint az 1723. évi grófi rangemeléshez kapcsolódó címer, aminek viszont nincsen konkrét alapja.⁴²

*

Mint szó volt róla, a rutapajzs használata a korszakban Magyarországon egyáltalán nem terjedt el, feltehetően nem is volt igény az ilyen fajta megkülönböztetésre. Számos levelezés áttekintése után csupán egy esetet sikerült találni, az is

41 A különböző nagyságú (8–10–12 mm) pecsétlenyomatok közül a legnagyobbban egy vonalban a pajzskorona két oldalán, a másik kettőn a korona jobbán, felette és bal oldalán olvashatók a C[OMES] E[LIZABETH] és S[ZUNYOGH] betűk, MOL Magyar Kamara archívuma, Archivum familiae Szunyogh, E 195 2. tétel Szunyogh Erzsébet fol. 4., 7., 9., 15. Annak ellenére, hogy második férjével is legalább tíz évet élt együtt, nem tudunk más pecsétjéről, vagy címeréről, vö. *Csizi István*: A jeszenicei és budetini Szunyogh család, címerváltozatai a 16–18. században. II. In: *Turul*, 77. (2004) 3–4. sz. 87–98. pp. 95. p.

42 A grófi cím 1723-as adományozásának kérdését tisztázta *Nyáry*, 1996. 187. p. — ezek szerint az Nyáry Lajos 1655-ös címének kiterjesztése volt Nyáry Zsigmond és utódai számára. A címet egyik diploma sem írja le, illetőleg nem tartalmaz rá vonatkozó rendelkezést a szerzőnek a címerre vonatkozó megjegyzése végső soron *Csergheő*, 1885–1894. Nyáry, I. v. Bedegh u. Berencs. helyen található, nem kellően adatolt közlésére alapul. A Szunyogh Erzsébet által használt címer Nyáryak által való felvételének mikéntje további kutatásokat igényel.

meglehetősen felemás. Az egyedüli általam fellelt magyar arisztokrata pecsétjén szereplő rutapajzsos címer tulajdonosa ugyanis nem nő, hanem a férfi, Pálffy Pál, a későbbi nádor, aki feleségéhez teljesen hasonlóan, rutapajzsot, csúcsán pajzskoronával, használt egyik gyűrűspecsétjén.⁴³

*

A források áttekintése, és viszonylag széles körű feltárása után fő tendenciaként azt lehet mondani, hogy a nők — házastársként is — elsősorban családjuk (apjuk) címerét viselték, illetve használták címeres pecsétjeiken. Más forrástípusoknál ritkábban jelenik meg önállóan a nő címere, legtöbbször feleségként, férjük címere mellett, esetenként kifejezetten házassági címer formájában fordul elő. Úgy tűnik, hogy ami magánemberként elfogadható volt, az a nagy nyilvánosság előtt már nem annyira: azon források két legtipikusabb csoportja, amelyeken együtt szerepelnek a házas felek címerei ugyanis a síremlékek és az épületekre (elsősorban várak, kastélyok kapui, bejáratai fölé) helyezett domborművek. A kimondottan házassági címerek, amelyeknél a pajzs érintkezik és a pajzsok felett közös pajzskorona látható — minden bizonnyal nyugati mintára — a XVII. században jelentek meg a feleségek speciális személyes címereiként. Ezeknél csak azok a ritka kivételek egyedibbek, amelyeknél egy pajzsban került egyesítésre a férj és feleség címere, de nem a család, hanem csak egy személy jelzésére. Kanizsai Orsolya esetében családi előképek, fiúsításából adódó jogi alapok mellett személyes döntés játszhatott szerepet, Szunyogh Erzsébet címere lehet, hogy inkább családok döntésének eredménye volt. Mindezen címerek nők házasságai következtében születtek meg, olyan általános, nőket jelző forma, mint a rutapajzs használata nem alakult ki sem belső fejlődés, sem külső átvétel következtében.

43 7 mm-es nyolcszögletű gyűrűspecsét, a pajzs felső oldalával párhuzamosan a P[AVLVVS] P[ALFFY] ? — C[OMES] P[ERPETVVS] D[ETREKO] betűkkel, Batthyány Ádámnak, Bécs, 1637. február 4., MOL P 1314 nr. 35242.